

УДК 343.98

О. П. Ващук

МЕТОД ПІЗНАННЯ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ: СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Спостереження як метод пізнання невербальної інформації під час розслідування злочинів застосовується в криміналістиці та використовується в практичній діяльності правоохоронних органів. Спостереження, маючи свою індивідуальну специфіку, обумовлюється такими елементами: суб'єктом пізнання, об'єктом пізнання, завданням, планом, процесом, результатами пізнання. Однак теоретичне обґрунтування цього методу пізнання невербальної інформації в криміналістиці вимагає більш пильної уваги з боку науковців. Саме метод спостереження є одним із найпоширеніших, найефективніших методів як у багатьох науках (криміналістика не є винятком), у практичній діяльності правоохоронних органів, так і в житті кожної людини. Суть спостереження варто звести до спланованого, планомірного сприйняття певного об'єкта з метою його пізнання шляхом виділення та оцінки його властивостей, ознак, характеристик. Проте спостереження характеризується як один із пасивних методів наукового дослідження, за якого спостерігач не впливає на розвиток подій, а сприймає його в «ідеалі», тобто в «натурі». Його примітивною формою є життєве спостереженням, яким користується кожна людина у своїй повсякденній практиці [1].

Так, Р.С. Белкін вказує, що під спостереженням слід розуміти сприйняття будь-якого об'єкта, явища, процесу, здійснюване навмисно й цілеспрямовано. Саме він виділяє в криміналістичних наукових дослідженнях такі об'єкти спостереження:

- елементи речової обстановки (сліди злочину, документи, окремі предмети тощо);
- осіб, ознаки їх сутності, прояви їх характеру, темпераменту, емоційного стану тощо;
- дії осіб, у тому числі й такі, які утворюють способи підготовки, вчинення та приховування злочину;
- явища;
- процеси [2, с. 82].

І.І. Когутич підкреслює, що спостереження – це сприйняття певного об'єкта, явища, процесу, яке відбувається для їх системного, цілеспрямованого, запланованого вивчення [3, с. 21]. В.Ю. Шепітько вказує, що спостереження як систематичне цілеспрямоване безпосереднє сприйняття предмета чи явища широко застосовують у криміналістиці як із науковою, так і з практичною метою: для вивчення й узагальнення правозастосовної практики, в експертних дослідженнях, під час виконання слідчих та інших дій тощо [4].

Суб'єктом спостереження є вчений-криміналіст, слідчий, прокурор (тобто верифікатор). Він може безпосередньо спостерігати (статична або динамічна форми). Однак криміналістика має справу не лише з речовими утвореннями, а й із людьми,

їх станом, емоціями, вчинками, діями, багато з яких можуть бути недоступними для безпосереднього сприйняття. У цих випадках використовується опосередковане спостереження (статична або динамічна форми), коли інформацію про злочин, об'єкт, подію, факт отримують від інших осіб. У цьому випадку верифікатор змушений вирішувати інше завдання: перевірити, наскільки отримані відомості відповідають тому, що ці особи спостерігали в дійсності [2, с. 82].

Криміналістичне спостереження обумовлюється такими специфічними ознаками:

1) спостереження здійснюється з метою отримання інформації, що має значення для розслідування злочину та практичного використання під час вирішення правових, криміналістичних, розшукових і тактичних завдань;

2) діяльність суб'єктів спостереження (верифікаторів) повинна здійснюватися відповідно до принципів кримінального судочинства (тобто Кримінального процесуального кодексу України) та використовувати лише ті засоби й прийоми, які відповідають критеріям допустимості в цій сфері правозастосування;

3) сфера застосування – це діяльність працівників правоохоронних органів, які ведуть боротьбу зі злочинністю кримінально-правовими засобами. При цьому метод спостереження застосовується не окремо, а в певних межах діяльності зазначених осіб, а саме: під час проведення слідчих (розшукових) дій (оглядів, допитів, пред'явлення особи для впізнання, пред'явлення речей для впізнання, пред'явлення трупа для впізнання, обшуків, слідчих експериментів тощо), негласних слідчих (розшукових) дій (аудіоконтролю, відеоконтролю особи; арешту, огляду й виїмки кореспонденції; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; встановлення місцезнаходження радіоелектронного засобу; спостереження за особою, річчю або місцем; аудіоконтролю, відеоконтролю місця; контролю за вчиненням злочину тощо), інших форм роботи з громадськістю під час розслідування злочинів;

4) коло об'єктів спостереження обмежується лише тими елементами й системами навколишнього світу, які мають відношення до розслідування злочину (предмет пізнання, засоби пошуково-пізнавальної діяльності, її планування та організації) [5, с. 28].

Метою спостереження є не просте суб'єктивне фіксування ознак зовнішності, поведінки особи, які виступають лише зовнішніми сторонами об'єкта дослідження [6, с. 20–43]. Мета спостереження є ширшою та включає в себе отримання інформації, аналіз інформації, встановлення зв'язку інформації з прихованими внутрішніми станами людини, її соціальною, суспільною, людською сутністю.

З мети спостереження поступово формується процес спостереження, який пов'язується з концентрацією уваги на об'єкті спостереження, тобто на пізнанні невербальної інформації від конкретної особи засобами невербального спілкування, що посилює сприйнятливості верифікатора до цього об'єкта. Виявлення й розшифрування прихованої інформації в процесі спостереження проводиться безперервно, являючи собою осмислювання верифікатором спостережуваного, що надалі є основою продовження спостереження за необхідності. Без виконання цієї умови спостереження ризикує втратити свій цілеспрямований, оціночний характер та пере-

творитися на безладну сукупність сприйнятої інформації, як таку, що може мати відношення до кримінального провадження, так і таку, що подібного відношення не має (або має, проте не в достатньому обсязі). Вплив на процес сприйняття має також сам верифікатор. Цей вплив пов'язується зі станом його свідомості, напрямками думок, концентрацією уваги, станом здоров'я, завантаженістю, особистим життям, що посилює або послаблює сприйнятливність навколишнього середовища.

Отже, процес спостереження – це складний багатоланковий процес, який потребує цілеспрямованої кропіткої праці, чіткої спланованої організації щодо планомірного сприйняття певного об'єкта з метою його пізнання шляхом виділення й оцінки його внутрішніх і зовнішніх властивостей [7]. Необхідним елементом спостереження при цьому виступає увага, яка існує в таких формах:

- мимовільна;
- довільна;
- післядовільна.

Дослідження невербальної інформації під час розслідування злочинів вимагає довільної уваги, яка характеризується свідомо поставленою метою на вивчення зовнішності, поведінки особи та вольовими зусиллями для стійкої концентрації уваги на виконання діяльності, необхідної для досягнення загальної мети спостереження.

Щодо характеристики уваги як складової спостереження окремо виділяють і досліджують такі її властивості:

- 1) стійкість (залежить від складності завдання, наявності перешкод, установки, інтересу, особливостей нервової системи);
- 2) концентрація;
- 3) здатність до «перемикання»;
- 4) розподіл;
- 5) обсяг [8].

Сучасне різноманіття засобів невербальної комунікації особи істотно ускладнює завдання пізнання всіх переданих за їх допомогою інформаційних знаків. Такі труднощі нерідко ще більше посилюються необхідністю паралельного виконання верифікатором інших дій (ведення протоколу, забезпечення функціонування технічних засобів, формулювання питань, вислуховування й оцінка смислового змісту відповідей, підтримка психологічного контакту тощо). Усе це приводить до необхідності «перемикання» й розподілу уваги, а відтак – до зниження рівня розшифрування невербальних знаків, зростання загрози втрати певної частини невербальної інформації.

На результативність спостереження як методу пізнання невербальної інформації під час розслідування злочинів впливає наявність плану спостереження у верифікатора. План спостереження – це сукупність програмних, методологічних, тактичних та організаційних елементів, дій і питань, які складено в певній послідовності для вирішення питання по суті.

План спостереження характеризується наявністю таких елементів:

- 1) мета спостереження;
- 2) об'єкт спостереження;

- 3) одиниця спостереження;
- 4) джерело інформації щодо спостереження;
- 5) елемент сукупності спостереження;
- 6) програма спостереження;
- 7) верифікатор спостереження;
- 8) місце спостереження;
- 9) календар спостереження;
- 10) час (термін, період) спостереження;
- 11) джерела й способи отримання даних спостереження;
- 12) матеріально-технічна база спостереження [8].

Практично в процесі спілкування, враховуючи людське сприйняття, що діє за принципом «від загального до конкретного», варто виділити певні особливості в спостереженні.

По-перше, спочатку оцінюється зовнішній вигляд особи, її фізичні характеристики, волосся, прикраси, одяг та інші зовнішні ознаки, на підставі яких може бути зроблено попередні висновки щодо її професійної діяльності (наприклад, уніформа, інша спеціальна форма тощо), національної (расової) належності (національне вбрання, його деталі), розумового розвитку (відчуття, сприймання, мислення, мовлення, пам'ять, уява), матеріального стану (низький, середній, високий) тощо.

По-друге, оцінюються анатомічні й біологічні властивості (статура), на основі аналізу яких встановлюються основні дані про особу (органи та системи органів людського тіла, зовнішні форми й пропорції тіла людини та його частин, окремі органи, їх мікроскопічна й макроскопічна будова, статеві ознаки, вік, національна належність, типові й індивідуальні особливості).

По-третє, більш детальному дослідженню піддаються дрібні деталі зовнішності людини, а саме:

- голова, співвідношення різних частин голови;
- обличчя, риси обличчя, його пропорції, лоб, зморшки, брови, очі, ніс, скули, рот, губи, підборіддя, шия;
- мімічні рухи особи, погляд, сміх, посмішка;
- хода, постава, стійка, посадка;
- форма рук і пальців, жестикуляція;
- рух нижніх і верхніх кінцівок, тулуба;
- характеристика голосу, наголосів у спілкуванні тощо.

На основі цієї інформації встановлюються додаткові дані про особу, що стосуються її психологічного й емоційного станів у певний період залежно від обставин [9; 10].

Наведений план пізнання невербальної інформації під час розслідування злочинів носить рекомендаційний характер і може адаптуватися до слідчих ситуацій на різних стадіях розслідування, слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, версіювання з огляду на з міркування доцільності, зміни обстановки тощо.

Аналіз і розшифрування виявлених невербальних знаків повинні здійснюватися з урахуванням, крім іншого, низки таких вимог:

1) розгляд різних видів невербальних інформаційних знаків необхідно проводити комплексно, враховуючи їх взаємопов'язаність, взаємозалежність і взаємообумовленість. Помилка деяких верифікаторів полягає в тому, що в процесі провадження допиту особи в них є прагнення виділити один із її жестів та розглядати його ізольовано від інших жестів, намагаючись при цьому надати йому абстрактне пояснення. Однак задля правильного розшифрування інтерпретації невербальних жестів доцільно враховувати всю сукупність знаків особи за певний період. Тобто ризик помилки може бути зведено до мінімуму лише на основі порівняльного аналізу результатів спостереження за різними видами невербальної інформації, які пов'язуються між собою, утворюючи цілісний розпізнавальний та ідентифікаційний комплекс знань;

2) віддаючи належне значущості результатів криміналістичного спостереження за окремими видами невербальних знаків, варто звернути увагу на вербальний канал передачі інформації. Характер співвідношення вербальної й невербальної складової інформаційної комунікації відбивається в певній залежності, що позначає стан внутрішньої відповідності, коли в психологічному стані особи немає протиріч, і невербальні знаки відповідають тому, що вона говорить. Співвідношення зазначених складових комунікації під час надання недостовірних даних, навпаки, характеризується неузгодженістю, протиріччями. У цьому випадку одне із завдань верифікатора – це надання правильної оцінки виявленим розбіжностям між свідомістю та підсвідомістю. Таке завдання є важливим, оскільки, як показує практика розслідування злочинів, деякі особи, потрапивши в провадження кримінального судочинства, спеціально грають у рольові ігри, прагнучи сформувати неправильне уявлення про себе, навести слідство на перевірку хибної версії тощо;

3) особливості кожної слідчої ситуації та категорії кримінального провадження, у якій реалізується метод спостереження (вираховування контексту спілкування, сукупність суб'єктивних та об'єктивних чинників, які детермінують ті чи інші відхилення від звичайних проявів активності об'єкта спостереження) [9; 10].

Важливу роль у контексті отримання об'єктивних результатів спостереження відіграють умови спостереження, які обумовлюють характер його пізнання (сприйняття, аналіз, використання). Мова йде про позитивні й негативні умови, які впливають на пізнання невербальної інформації під час розслідування злочинів.

До позитивних умов спостереження слід віднести такі:

- підготовка (теоретична й практична) верифікатора до спостереження, що виражається в наявності в нього належних навичок спостереження за невербальними комунікаціями, знань із приводу отримання й обробки невербальних знаків, чітке з'ясування цілей, завдань, об'єктів, процесу спостереження тощо;

- відсутність сторонніх подразників, які відволікають увагу, і наявність достатнього часу для спостереження;

- підготовленість верифікатора проявляється в його здатності до стриманого аналізу сприйнятого. Мова йде про своєрідну дисципліну розуму, мислення верифікатора, що виключає, наприклад, підміну факта висновком про факт, що забезпечує чітке розмежування між свідченнями почуттів і висновками із цих

свідчень, що сприяє відділенню справжнього образу від уявного, привнесеного в спостереження, тощо.

До негативних умов спостереження слід віднести такі:

– емоційні переживання (переляк, страх, здивування, радість, полегшення тощо). Вони розсіюють увагу та порушують правильність сприйняття, перебільшуючи значущість сприйнятого або, навпаки, сприяючи його недооцінці. Звідси постає практична рекомендація стриманого сприйняття всього виявленого зі свідомим придушенням власної емоційної сторони сприйняття;

– властивості мислення є такими, що особливості зовнішності й поведінки людини сприймаються під час спостереження, опосередковуються з його внутрішньою свідомістю, переслідуваними цілями. Зовнішній вигляд, дії осіб можуть по-різному відповідати вимогам, сформованим у верифікатора, бути більш-менш усвідомленими. Тому люди викликають у нього неоднакове емоційне ставлення до себе. Виникнувши, це відношення вносить свої корективи в подальше формування у верифікатора образу кожного з тих людей, з якими він спілкується, підкреслюючи одні риси та, навпаки, не виділяючи інші;

– верифікатор виступає в ролі об'єкта спостереження з боку інших учасників кримінального процесу, а часом – предметом загальної уваги представників засобів масової інформації. Прояви емоційної сфери верифікатора слугують інформаційною базою для організації власної поведінки інших осіб. Доведено, що люди здатні не лише передавати інформацію за допомогою невербальних засобів спілкування, а й сприймати її, хоч і не завжди повною мірою усвідомлюючи її значення.

Таким чином, спостереження як метод пізнання невербальної інформації під час розслідування злочинів використовується криміналістикою в практичній діяльності правоохоронних органів, вирізняється своєю індивідуальністю, що характеризується наявністю власного суб'єкта й об'єкта пізнання та результатами пізнання.

Література

1. Спостереження [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
2. Криміналістика : [учебник для вузов] / [Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов, Е.Р. Россинская] ; под ред. Р.С. Белкина. – М. : Норма – Инфра-М, 2000. – 990 с.
3. Когутич І.І. Криміналістика : [курс лекцій] / І.І. Когутич. – К. : Атіка, 2008. – 888 с.
4. Криміналістика : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти] / за ред. В.Ю. Шепітька. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : ВД «Ін Юре», 2004. – 728 с.
5. Криміналістика : [учебник для юрид. высш. учеб. завед.] / [В.С. Аханов, Р.С. Белкин, Г.Г. Зуйков и др.] ; под ред. Р.С. Белкина. – М. : Изд-во ВШ МВД СССР, 1969. – 376 с.
6. Васильев О.Л. Цели и задачи предварительного расследования и его форм / О.Л. Васильев // Вестник Московского университета. Серия 11 «Право». – 2002. – №3. – С. 20–43.
7. Справочник следователя / авт.-сост. У.А. Усманов. – М. : ПРИОР, 2000. – 256 с.
8. Бороздина Г.В. Психология делового общения : [учеб. пособие] / Г.В. Бороздина. – М. : Инфра-М, 1999. – 224 с.
9. Экман П. Психология эмоций: я знаю, что ты чувствуешь / П. Экман ; пер. с англ. В. Кузина. – СПб. : Питер, 2010. – 336 с.
10. Фрай О. Ложь: три способа выявления / О. Фрай. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2006. – 284 с.

Анотація

Вашук О. П. Метод пізнання невербальної інформації під час розслідування злочинів: спостереження. – Стаття.

Статтю присвячено аналізу спостереження як методу пізнання невербальної інформації під час розслідування злочинів, який застосовується в криміналістиці та використовується в практичній діяльності правоохоронних органів. Надано характеристику уваги як складової спостереження та окремо виділено й досліджено її властивості.

Ключові слова: криміналістика, метод пізнання, невербальна інформація, невербальні знаки, розслідування злочинів, спостереження, правоохоронні органи, верифікатор.

Аннотация

Вашук О. П. Метод познания невербальной информации при расследовании преступлений: наблюдение. – Статья.

Статья посвящена анализу наблюдения как метода познания невербальной информации при расследовании преступлений, который применяется в криминалистике и используется в практической деятельности правоохранительных органов. Охарактеризовано внимание как составляющую наблюдения, отдельно выделены и исследованы его свойства.

Ключевые слова: криминалистика, метод познания, невербальная информация, невербальные знаки, расследование преступлений, наблюдение, правоохранительные органы, верификатор.

Summary

Vashuk O. P. Method of knowledge of non-verbal information in the investigation of crime: surveillance. – Article.

This article analyzes the observation as a method of knowledge of non-verbal information in the investigation of crimes, which is used in forensics, and is used in the practice of law enforcement. Characterized attention as a component of the surveillance and separately identified and studied its properties.

Key words: forensic science, method of knowledge, non-verbal information, non-verbal signs, crime investigations, surveillance, law enforcement, verifier.

УДК 351.746.2+343.123.12]:(34:351.74)

Р. В. Тарасенко, В. Б. Любчик

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УСТАНОВАХ ДЛЯ ПОПЕРЕДНЬОГО УВ'ЯЗНЕННЯ

Для підтримання порядку в суспільстві необхідно, щоб свідки та потерпілі мали можливість безперешкодно свідчити в ході досудового розслідування чи надавати допомогу оперативним та слідчим підрозділам, давати свідчення в суді, не піддаючись залякуванню, а також незважаючи на загрозу відплати з боку кримінальних елементів. Підозрювані, обвинувачувані чи підсудні також повинні мати відповідні гарантії безпеки у випадку сприяння здійсненню правосуддя, виконання свого громадського обов'язку в інших формах, незалежно від думки вищих щаблів кримінальної ієрархії, навіть якщо вони знаходяться в установах для попереднього ув'язнення чи виконання покарань. Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» передбачає серед категорій осіб, які мають право на забезпечення безпеки шляхом застосування відповідних заходів, не тільки свідка чи потерпілого, а підозрюваного й обвинуваченого [5, ст. 2]. Згідно з нормами чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) підозрюваний, обвинувачений має право заявляти клопотання про проведення процесуальних